

Дастурнависӣ ва забони тоҷикӣ

Забони тоҷикӣ ба ҳайси яке аз забонҳои қадимтарини боҳати дунё дорои қоидаҳои дастурии устуворе буда, ба ақидаи устод Айни «грамматикаи саҳтҷон»-и он аз давраи оғозин то ба имрӯз меъёру қоидаҳои худро дар ҳолати устувор нигоҳ дошта омадааст. Дастур дар забони тоҷикӣ маъноӣ «қоида, қонун, равиш»-ро дошта, аз садаи XIX ба маъноӣ «грамматика» ба қор рафта аст. Аз рӯи бархе маълумотҳо аввалин шахсе, ки ин вожаҳо ба маъноӣ маҷмӯи қоидаҳои забон қорбасти намудааст, Мирзо Ҳабиби Исфохонӣ мебошад, ки рисолаи худро дар бораи сохтор ва сохтмони забони форсӣ «Дастури суҳан» (1868) номгузорӣ намуд.

Ӯ дар Истамбул ин асари худро бо тақлид ба дастурнависи аврупоӣ таҳия намуда, асосан ба пажӯҳиши сарф (морфология) таъя намуда, ҳиссаҳои нутқро ба даҳ гурӯҳ тақсимбандӣ қардааст. Сохтори забон аз се дастгоҳ вожагонӣ, дастурӣ ва савтӣ иборат аст. Дастгоҳи дастурӣ баробари дастгоҳи вожагонӣ ва савтӣ аҳамият дорад. Бинобар ин дар қанори вожаҳое, ки фард фаро мегирад, қоидаҳои нахвӣ онҳоро ҳам бояд биёмӯзад.

Мушоҳидаҳо нишон медиҳад, ки дар аксарияти забонҳо ба дастурнависӣ барои аҳли ҳамон забон қамтар аҳамият дода, дертар таҳия мешуданд. Вале дар кишварҳои ҳамҷавору ҳамсоя бо сабаби гузориши забони мо ба ин минтақаҳо барои ёдгирии он эҳтимом доштанд ва ниёз ба дастурнависӣ низ бештар эҳсос мешуд. Бинобар ин бо вучуди қитобҳои чун «Ал-муъҷам»-и Шамси Қайси Розӣ ва дигар қитобҳо, аз қумла асарҳо оид ба мантӣ, қалом, арӯз ва қофия, луғатномаҳо ва ғайра, ки дар онҳо нуқоте дар бораи дастур зикр шудааст, аммо таҳияи дастури қомили забон қамоне оғоз шуд, ки дар Ҳиндустон, Туркияи Усмонӣ, Покистон, Арабистон, Инглистон ва ғ. қанд қарн пеш қитобҳои дастури забони тоҷикӣ навишта шуда буд.

Дастурнависӣ дар ҳар давраи забонӣ сабаби забти дақиқи сурати нахви чумла дар ҳамон як давраи муайян мегардад ва дар давраҳои баъдӣ мавриди истифодаи пажӯҳишгарон қарор мегирад. Забоншиноси соҳиби забон ҳамон забонеро дар борааш менависад, ки мардумаш сухан мегӯяд, аммо ӯ бо огоҳӣ аз илми забоншиносӣ онҳоро забт карда мавриди таҷзияву таҳлил қарор медиҳад.

Дастурнависӣ ҳадафҳои худро дорад. Дастури меъёрӣ дастурест, ки дар он муаллифони зимни пажӯҳиш ва ҷамъовариҳои маводи забонӣ кӯшиш мекунанд, ки ҳангоми тафсири қоидаҳои дастурии забон оид ба қоидаҳои меъёрӣ ё ғайримаеъёрӣ дар асосӣ намунаҳо аз осори насриву назмӣ масъалагузорӣ намояд.

Асоси забонии қоидаҳои дастурии забон осори насрӣ ба ҳисоб меравад, зеро дар намунаҳои назмӣ гоҳ-гоҳ берун баромадан аз қоидаҳои маъмулии забон дида мешавад, ки бар асоси қоидаҳои шеър ё хости худ шоир сурат гирифта, ба меъёри дастурӣ носозгор мебошанд. Ин носозгузорӣ боиси таҳаллуф дар меъёрҳои забонӣ шуда барои муайян кардани меъёрҳои мушаххас ва қоидаҳои муайяни дастурӣ мушкилӣ эҷод мекунанд. Бинобар ин дастурҳои меъёрӣ ҳангоми муайян кардани меъёрҳои забонӣ муаллифони метавонанд қоидаҳои сара ва носара ё меъёриву ғайримаеъёриро бо намунаҳо нишон дода, дар зимни қорбурди меъёрҳои грамматикӣ бархе аз онҳоро бо исботи дуруст будани онҳо тарғиб кунанд ва баъзе қоидаҳои ғайримаеъёриро манъ кунанд.

Муаллифони дастурҳои тавсифӣ дар таҳияи дастур пеш аз ҳама ба сабту нишон додани тамоми қоидаҳои забонӣ даст зада, онҳоро ба таври мукамал дар дастури забон ҷамъоварӣ менамоянд. Онҳо қоидаҳои меъёрии забонро пеш аз ҳама ба таври воқеӣ (он чӣ дар забон ҳаст) баррасӣ намуда, қоидаҳоро ба меъёриву ғайримаеъёрӣ ва ё пазируфтаниву нопазируфтани ҷудо намекунанд, яъне аз байни ин қоидаҳо ҳаққи интихоб карданро надоранд.

Дастури омӯзишӣ ё таълимӣ шакли дастуриест, ки барои омӯзиши забони модарӣ ба хотири афзоиши дониши забонии соҳибзабон аз

забони модарии худ ё аз худ кардани як забони хориҷӣ таҳия мегардад. Ин гуна дастурҳо метавонанд гуногунҳадаф буда, бахшҳои алоҳидаи дастури як забонро дарбар гирифта, ба таври давраӣ (синф ба синф, сол ба сол) таҳия шаванд. Онҳо ҳадаф ва мақсадҳои таълимӣ дошта, дар онҳо танҳо қоидаҳои меъёрии пазируфтани забон таълим дода мешаванд.

Аз таърихи дастурнависӣ маълум аст, ки нахустин кӯшиши таҳияи дастури забон дар Ҳинд (дастури Панинӣ, садаи панҷуми то мелод) сурат гирифтааст. Дар Аврупо юнониён дар асри сеи то мелод ба ин амал даст задаанд. Дар Арабистон дар асри VIII мелодӣ ба таҳияи дастури забони арабӣ даст заданд. Таълифи «Ал-китоб»-и Сибавайх ё Себӯя, ки эронитабор буд, сароғози дастурнависӣ ба забони арабӣ шуд, ки ин суннат то ба ҳол идома дорад.

Дар забоншиносии тоҷик ба таҳияи дастурҳо нисбатан дертар пардохтаанд. Яке аз сабабҳои камэтиборӣ ба таҳияи дастурномаҳоро пажӯҳишгарон дар он мебинанд, ки қоидаҳо ва меъёрҳои дастурии ҳар забон барои аҳли забон ё соҳибзабонон бештар тағйирнопазир буда, собит мемонанд. Бинобар ин соҳибзабонон эҳтиёче барои таҳия ва тадвини қоидаҳои сарфу наҳви худ намедиданд. Вале замоне, ки як забон ба кишвару сарзаминҳои дигар интиқол меёфт ва дар ин минтақаҳо густариш меёфт, зарурати омӯхтани қоидаҳои дастурии ин забон барои касоне, ки аҳли ин забон набуданд, пайдо мегардид. Ин ҳолат ба вазъияти забони тоҷикӣ дар давраи оғозинӣ рушди он сидқ мекунад. Дар забони мо додани маълумот дар бораи хусусиятҳои сарфиву наҳвии забон аз овардани баъзе қоидаву меъёрҳои дастурӣ дар китобҳои ба фалсафаву арузу қофия ва фарҳангшиносӣ бахшидашуда оғоз гардид. Ҳарчанд мавзӯҳои асосии ин гуна асарҳо масъалаҳои калому арӯз ва тарзи навишт (иншо) буданд, вале дар лобалои онҳо бобҳо ё бахшҳои алоҳидае дар бораи сохтори забон, иштиқоқи вожаҳо, решашиносии онҳо, сабку услуби навишт дида мешуданд. Дар асарҳои Абуалӣ ибни Сино, Қайси Розӣ, Насируддин Тусӣ ва бисёре аз бузургони илму адаб

дар давраи классикии рушди забони мо афкори забоншиносӣ дарч гардидааст, ки бархе аз онҳоро метавон ба бахши дастур ё қоидаҳои сарфу наҳви забони тоҷикӣ ихтисос дод.

Асарҳои «Ал-муъҷам»-и Шамси Қайси Розӣ ва «Меъёр-ул-ашъор»-у «Асос-ул-иктибос»-и Насираддини Тусӣ ва чанде аз осори бузургони илму адаби мо, ки оид ба хусусиятҳои дастурӣ маълумоти муфиде пешниҳод кардаанд, барои навиштани асарҳои алоҳидае оид ба сохтори забони тоҷикӣ маводи фаровоне додаанд. Як бахши дигар ва асосие, ки минбаъд ҳамчун асос барои дастурнависӣ хидмати босазое кардаанд, фарҳангҳои забони тоҷикӣ ба шакли классикии онҳо мебошанд. Дар пешгуфторҳои фарҳангҳои тафсирие чун «Муаййид-ул-фузало»-и Мавлоно Муҳаммад ибни Шайхи Лоди Дехлавӣ, «Фарҳанги Чаҳонگیرӣ»-и Ҷамолиддин Ҳусайни Инҷӯи Шерозӣ, «Бурҳони Қотей»-и Муҳаммад Ҳусейни Халафи Табрези оид ба дастури забон, сарф ва иштиқоқпазирии калимаҳо маълумоти фаровон оварда шудаанд. Дар ибтидо китобҳои дастурие барои забони тоҷикӣ ба забони арабӣ пайдо шуданд, ки намунаи ин гуна асарҳо «Ҳиятил инсон фи хулбатул-лисон»-и ибни Муҳанно (давраи муғулон) мебошад. «Чаҳор гулзор»-и Ҳасани Нисорӣ низ яке аз аввалин дастурҳои забони тоҷикӣ, ки барои мубтадиён иншо шудааст.

«Чаҳор гулзор» рисолаи хурди (дастхати он дар ҳаҷми 60 саҳифа аст) дастури таълимӣ буда, барои навомӯзон (ба таъбири муаллиф «мубтадиён») навишта шудааст. Аз нигоҳи қорбасти қолабҳои наҳвӣ, ибораоройю ҷумлабандихо намунаи гӯйиши Мовароуннаҳр аст.

Таълифи ин дастури таълимӣ тақрибан солҳои 1560-1565 сурат гирифтааст. «Чаҳор гулзор» тавре ки аз номи худи рисола маълум аст, иборат аз чаҳор гулзор буда, ҳар гулзоре фарогири чанд гул мебошад. Масоили марбути дастури забони тоҷикӣ, асосан дар гулзори аввал оварда шудааст.

Ҳоча Ҳасани Нисорӣ мувофиқи анъанайи забоншиносии Юнону Араб тамоми калимаҳоро ба се ҳисса: исму феълу ҳарф ҷудо карда, ҳар

кадомеро таъриф дода, хусусиятҳои хоси онҳоро бо мисолҳо шарҳ медиҳад (3.315-319) .

Ин асари ҳаҷман хурд роҷеъ ба масоили савтиёти алифбои арабиасоси тоҷикӣ, ҳаводиси савтӣ, ҳуруфи хоси тоҷикӣ, замонҳои феъл, калимаҳои ёвар, вазифаҳо ва хелҳои пешоянду пайвандакҳо, санъатҳои маънавию лафзӣ, дар бораи хусусиятҳои назму наср, қисмҳои назм, арӯз, маънии каломӣ шеърӯ шоирӣ, навъҳои шеър, таркиби шеър, қофия ва дигарҳо маълумот медиҳад. Қобили тавачҷӯ аст, ки асар хусусияти илмиву таълимӣ дошта, ба услуби илмӣ таълифот мутааллиқ бошад ҳам, «...бо забони содаю фасеҳи форсӣ-тоҷикӣ навишта шудааст» (5.10).

Асари «Точ-ул-руус ва ғуррат-ун-нуфус»-и Аҳмад ибни Ислоҳи Қайсарӣ аз Рум шояд яке аз нахустин дастурҳои забон бошад, ки ба забони тоҷикӣ дар соли 1568 мелодӣ таҳия шудаанд. Китобҳои дастурии «Минҳоч-ут-талаб»-и Муҳаммад ибни Ҳакими Зайнимӣ (дар соли 1599 мелодӣ) дар Чин ва «Усули форсӣ» аз Абдусамади Тоҳири Мултонӣ (1690) дар Ҳиндро низ метавон ном бурд, ки ҳар ду асар ба забони тоҷикӣ таҳия шудаанд.

Навиштани асарҳои дастурӣ дар Ҳинд аз ибтидои пайдо шудани зарурати таҳсил ва омӯзиши забони тоҷикӣ дар ин минтақа пайдо шуда, аз давраи Искандари Лӯдӣ(асри XIV), ки омӯзиши забони тоҷикиро барои ҳиндувон расмӣ кард, суръат гирифта, дар давраи Темуриён Ҳинд вусъати бештар ёфт. Искандари Лӯдӣ барои ҷалби ҳиндувон ба ибораи давлатӣ аз онҳо талаб намуд, ки забони тоҷикӣ омӯзанд. Баъди ба забони давлатӣ эълон гардидани забони тоҷикӣ дар аҳди Акбар (1556-1606) ва ҳатмӣ гардидани донишони он ниёз ба омӯзиши он пайдо шуда, зимнан эҳтиёҷ ба таълифи дастурҳо барои ин забон низ ба вуҷуд омад. Ин эҳтиёҷро нахустин бор фарҳангшиносон пай бурданд ва қоидаҳои дастури забони моро дар муқаддимаи фарҳангҳо зикр намуданд. Бори нахуст дар муқаддима ва охиросухани фарҳанги «Муаййид-ул-фузало» (1519) Мавлоно Муҳаммад ибни Шайх Лоди Деҳлавӣ доир ба қоидаҳои сарфу наҳви забони тоҷикӣ ба пайравӣ аз сарфу наҳви забони арабӣ

маълумот додааст. Чунончи тартибро муаллифи «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» (1608-1623) Ҷамолуддин Ҳусайн Инҷуи Шерозӣ дар дувоздаҳ ойин ва муаллифи «Бурҳони қотеъ» (1652) Муҳаммадҳусайн Халафи Табрезӣ ба матолибе дастурӣ дар муқаддима идома додаанд. Муаллифи «Фарҳанги Рашидӣ» (1654) Абдурашид ибни Абдулғафур Ҳусайн Мадании Таттавӣ дар суҳанрони асараш, пеш аз баҳси вожаҳо, фасле чанд дар баёни ҳуруфи муфрад, замир, пасвандҳо, пешвандҳо ва имола навиштааст. Дастурҳои нисбатан маъруф, ки дар сарзамини Ҳинд таълиф ва ба нашр расидаанд, аз «Мизони форсӣ ё баъзе қонуноти форсии Ҷамолуддин Ҳусайни Муштарӣ, «Маҷмаъ-ул-қавонин»-и Амир Асадуллоҳ «Ҷомеъ-ул-қавид»-и Муҳаммадқулихон, «Қоидаҳои форсӣ» машҳур ба «Ҳафт гул»-и Камита Прашид, «Қавиди форсӣ»-и Равшаналии Ансорӣ, «Ҷавоҳирот-ут-таркиб»-и Сиварам, Бадоеъ-ус-сарф»-и Ковус Хон, «Усули барҷастаи завобити форсӣ»-и Абдуллоҳи Деҳлавӣ, «Оғози форсӣ»-и Муҳаммади Абдулҳаким, «Дастури порсиомӯз»-и Убайдуллоҳ ибни Аҳмади Суҳравардӣ, «Дастури забони форсӣ»-и Ҷамолуддин Аҳмади Раисӣ, «Наҳҷ-ул-адаб»-и Наҷмуғании Ромчурӣ ва ғайра иборатанд (4.35-37) .

Дастурҳои забони тоҷикӣ дар нимҷазираи Ҳиндустон танҳо ба забони тоҷикӣ навишта нашудаанд. Дар ин кишвар дастурҳои забони тоҷикӣ ба забонҳои маъруфи маҳаллӣ чун ҳиндӣ, урду, пашту ва ҳатто англисӣ низ навишта шудаанд. Биноан баъзе дастурҳо бо шеваи дастурнигории муосир ва ба пайравӣ аз муҳаққиқони Ғарб нигошта шудаанд. Аз ин ҷост, ки дар баъзе аз ин китобҳои дастурӣ тақсимооти калимаҳо беш аз ҳадди маъмулии сетоии забони арабӣ буда, калимаҳои забон ба панҷ ҳиссаи нутқ (исм, замир, сифат, феъл ва анвои феъл), шаш (исм, сифат, замир, масдар, феъл ва ҳарф), ҳафт (исм, сифат, замир, масдар, муштак, феъл, анвои феъл), ҳашт (исм, сифат, замир, феъл, зарф, ҳарф, атф ва нидо) гурӯҳбандӣ шудаанд.

Ҳамин тариқ, дар ҷараёни омӯзиши забон ниёз ба нигоҳи дастури забон ба миён омад ва барои ғайриточикон қоидаҳои дастурии забон ба

хотири омӯзиши осону сахеҳ таҳия шуданд, ки дар шакли мухтасар дар китобҳои алоҳида бо номи «Омаднома»-ҳо ё «Омаданнома»-ҳо гирд омаданд. Сабаби чунин ном гирифтани ин дастурҳо дар он буд, ки дастурнависони ҳиндӣ барои осон омӯхтани сарфу феълҳои забон асарҳои худро аз омӯзиши феъл шурӯъ мекарданд ва нахустин феъл ҳам феълҳои «омадан» буд. Бинобар ин дастурҳои омӯзиши забони тоҷикӣ дар ин сарзамин «Омаднома» ном гирифтанд.

Қадимтарин дастури забон бо номи «Омаднома» ба қалами Бечон Пури Лакхнавӣ (1716 м.) таалуқ дорад. Аксарияти китобҳои дастурии забони тоҷикӣ дар Ҳинд чанбаи омӯзишӣ таълимӣ дошта барои навомӯзон, донишомӯзон, дабиристонҳо ва донишқадаву донишгоҳҳо навишта шудаанд.

Яке аз марказҳои дигари таҳияи дастурҳои забони тоҷикӣ кишвари Туркия мебошад. Маъмулан дастурҳои забони тоҷикӣ-форсӣ дар ҳамаи кишварҳои ғайрифорсӣ аз рӯи эҳтиёҷи аҳолии бумӣ ба забони тоҷикӣ нигошта мешуданд ва ҷолиб он аст, ки нахустин дастури забони тоҷикӣ-форсӣ низ бо номи «Дастури дабирӣ» аз ҷониби Муҳаммади Меҳанӣ дар кишварҳои Усмонӣ таълиф шудааст. Дар ин кишвар аз ибтидои давлати усмонӣ забони тоҷикӣ забони расмӣ идорӣ буд, то баъдан забони туркӣ ҷойгузини он гардид. Дар ин кишвар бо тақлид ба дастурҳои забони арабӣ дар ибтидо ва баъдан бо тақлид ба дастурҳои аврупоӣ дастурҳои забони тоҷикӣ, ба монанди «Тоҷ-ул-руус ва ғуррат-ул нуфус» (муаллиф Аҳмад ибни Исҳоқи Қайсарӣ) ба вуҷуд омад. Инчунин «Рисолаи зиёия» аз Камол Пошозода (1519 м.) дар шарҳи гунаҳои ё-и зоида аст, ки дар охири вожаҳо ва феълҳои тоҷикӣ меояд. Муаллиф дар пажӯҳиши худ бист гунаи «ё-и зоида»-ро аз осори гуногун дарёфта таҳлил намуда ва аз осори пешин байтҳое овардааст. Ин асар бештар хусусияти наҳвӣ дошта, ба дастури забон комилан мутобиқат намекунад, яъне ҳадафи муаллиф навиштани дастур набуда, нишон додани хусусиятҳои наҳвии забон дар намунаи таҳлил «ё-и зоида» будааст. Асари дастури дигар «Ат-туҳфат-ул-ҳодия»-и Муҳаммад ибни Ҳоҷӣ Илёс

(садаи даҳуми ҳичрӣ) мебошад, ки барои навомӯзон пешбинӣ шуда будааст.

Дар кишварҳои араб навиштани китоб дар бораи дастури забони форсӣ бештар пас аз ҷанги ҷаҳонии аввал оғоз гардид. Вале ба истиснои китоби «Ат-туҳфат-ул қудусия фи завобит-ул қавоиди форсия» таълифи Забидӣ (1724-1784), ки дар 1751 таълиф ёфтааст. Бештари ин китобҳо дар бораи қавоиди забони форсӣ дар Миср ба дасти устодони забони форсии донишгоҳҳои ин кишвар навишта шудааст.

Нахустин китоби форсии дастурӣ дар Эрон «Қавоиди сарф ва нахви форсӣ» (Табрез 1841) таълифи Мулло Абдукарим ибни Абдулқосим Ийрвонӣ ва пас аз он «Сарф ва нахви форсӣ» навиштаи Ҳочи Муҳаммад Каримхони Кирмонӣ (таълиф дар 1854) аст.

Усули китобҳои дастури, ки то пеш аз соли 1864, чи дар Эрон ва чи дар берун аз он навишта шуда, ҳама баргирифта ва тарҷумаҳо аз китобҳои сарф ва нахви арабӣ буданд, ки дар онҳо калимаҳои тоҷикӣ монанди арабӣ ба се қисм, исм, феъл ва ҳарф тақсим мешуд. Нахустин касе, ки усул ва қоидаҳои ҷудо аз усули арабӣ барои забони форсӣ ихтиёр кард ва по аз доираи тарҷума ва тақлид берун ниҳод Мирзо Ҳабиби Исфаҳонӣ буд. Вай дар китоби худ «Дастури сухан» (Истамбул, 1868 ва талхиси он бо номи «Дабистони форсӣ» (Истамбул, 1885) барои нахустин бор пораҳо аз шеваҳои дастурнависи Аврупоро ворид кард ва вожаҳои форсиро ба даҳ гуна исм, сифат, замир, киноёт, феъл, фаръи феъл, ҳуруф, мутааллиқоти феъл (ба ҷои қайд), адоват ва асвот тақсим кард.

Вай ҳамчунин нахустин касе аст, ки вожаи «дастур»-ро барои китобҳои қоидаҳои дастурии забони форсӣ баргузид. Абдулазимхон Қарибӣ Гургонӣ 1966, кори Мирзо Ҳабибро бо навиштани се давраи дастури забони форсӣ, ки дар донишкадаҳо тадрис мешуд, идома дод. Вай вожаҳо ба гунаи исм, сифат, киноя, адад, феъл, қайд, ҳарфи изофа, ҳарфи рабт ва савт бахш кард. Пас аз он бояд аз дастури панҷ устод Баҳор, Фурӯзонфар ва дигарон ном бурд (Техрон, 1950), ки солҳо дар

муассисаҳои таълимӣ тадрис мешуд. Сипас асари муҳим ва бунёди дастури забони форсии Парвизи Нотили Хонларӣ аст, ки Хонларӣ дар навиштани он равиши наво баргузид. Вай хурдтарин воҳиди гуфторро ҷумла хонд ва асоси таҳқиқ қарор дод, сипас онро ба ду қисмат ҷудо ва гузора, ки ҳар як шомили ҷузъҳои кучактаре аст, тақсим кард ва пас аз он ба шиноҳти ҳар як аз ҷузъҳои ҳар қисмат пардохт. Ҳадафи ӯ аз ин шева тартиби илмӣ ва мантиқии нуқтаҳои дастурӣ буд.

Дар Тоҷикистон навиштани дастурҳои таълимӣ ҳанӯз аз ибтидои садаи бист бо таъсиси муассисаҳои таълимии сифатан наво даврони шуравӣ оғоз гардид. Ҳарчанд дар охири давраи ҳукмронии амирони Бухоро дастурҳои таълимӣ барои мактабҳои ҷадид таҳия шуданд, ки хусусиятҳои хоси худро дошта, аз рӯйи барномаҳои муайяни таълимӣ тартиб дода мешуданд. Барномаи таълимие, ки бахши ибтидоии ин мактабҳо фаро мегирифт, шомили чунин фанҳои таълимӣ буданд.

Дар шуъбаи аввал – алифбо, хониш, Ҳафтяк, хат ва имло, азёдкуни; дар шуъбаи дуюм – «Ҳафтяк», дарси хониш, асоси эътиқодоти мусулмонӣ, суҳбат; дар шуъбаи сеюм – Каломи шариф, ақоиди Исломи, таърих, ҳисоб, хати имло, азёдкуни, суҳбат; дар шуъбаи чорум – Қуръон, таълими русумоти динӣ, таърихи Исломи, забони арабӣ, ҷуғрофиё, ҳисоб, иншо, азёдкуни ва суҳбат; дар шуъбаи панҷум – Қуръон, фикҳ, русумоти динӣ, ҳисоб, ҷуғрофиё, мухтасари табиат, ҳадис суҳбат (6.).

Дар ҳамин давра бо сабки наво дастурҳои таълимии «Роҳбари халқ» (А. Мунзим), «Тартил-ул-Қуръон», «Таҳзиб-ус-сибиён» (С.Айнӣ) пайдо шуданд, ки барои таълим дар мактабҳои усули наво пешбинӣ шуда буданд.

Баъд аз барқарор шудани Ҳукумати Шуравӣ дар сарзамини имрӯзаи Тоҷикистону Узбекистон нахуст аз ҳама дастурҳои таълимии забони тоҷикӣ барои муассисаҳои таълимӣ пайдо шуданд, ки зарурати замони наво буд. Аз ҷумла, «Қоидаҳои забони тоҷикӣ (Сарф ва нахв)»-и Абдурауфи Фитрати Бухорӣ (1930), Дастури сарфу нахви Саидризо Ализода, дастурҳои таълимии дигар, ки солҳои 1927-1939 ҳам ба забони

точикӣ ва ҳам ба забони русӣ чоп шудаанд. Оҳиста-оҳиста бо сайъу кушиши пажӯҳишгарони забони тоҷикӣ Расторгуева В.С., Сухарева О.А., Соколова В.С., Л.Бузургзода, Ниёзмухаммедов Б. дар бахшҳои овошиносӣ ва сарф, наҳви забони тоҷикӣ пажӯҳишҳои илмии замонавӣ пайдо мешаванд. Ҳамин тариқ, пайдо шудани дастурҳои илмии забони тоҷикӣ дар солҳои 1941-1942 («Грамматикаи забони тоҷикӣ» муаллифон Л. Бузургзода ва Б. Ниёзмухаммадов, «Фонетикаи забони адабии тоҷик» Л. Бузургзода (1940), «Фонетика таҷикского языка» муаллиф Соколова В.С. (1949) ва як силсила рисолаҳои дигар роҳро барои таҳияи дастури мукамалтари илмии забони тоҷикӣ ҳамвор сохт.

Бояд гуфт, ки дар ибтидои солҳои 50-уми садаи гузашта бо аз чоп баромадани мақолаи устод С. Айни «Оид ба вазъияти забоншиносии тоҷик» (1952) дар партави асари И.В. Сталин «Марксизм ва масъалаҳои забоншиносӣ» (1951) ба ислоҳоту гузаронидани таҷрибаҳо дар дастурнависии забони тоҷикӣ хотима дода шуда таври устод Айни менависад: «Ин кор дар амал грамматикаи саҳтҷонро бо зӯрӣ (бо режими арақчевӣ) кушта партофта, ба ҷои он грамматикаи аз ҷумлаи вайрони бегона гирифта шударо ба тарзи сунъӣ даровардан буд». (1, 70)

Устод Айни барои исботи фикру ақидаи хеш аз ин асари И. В. Сталин чунин намуна меорад: «Аммо асосҳои сохти грамматикӣ дар муддати хеле дурудароз дар як ҳол боқӣ мемонанд, чунки онҳо чунон ки таърих нишон медиҳад, метавонанд, ки дар зарфи чандин давра бо муваффақият хизмати ҷамъиятро ба ҷо оваранд». (1, 67) Дар ҷои дигар ба Шавкат Ниёзӣ муроҷиат намуда боз ҳам устувор мондани сохтори дастурии забонро таъкид менамояд: «Агар Шавкат Ниёзӣ асари доҳиёнаи рафиқ Сталин – «Марксизм ва масъалаҳои забоншиносӣ»-ро пухта меомӯхт ва аз он ҷо, аз фонди асосии луғат ҳам дарозумртар будани грамматикаро ёд мегирифт, ба ин гуна хатоҳо намеафтод, балки забони халқи тоҷик ва адабиёти классикии тоҷикро тадқиқ карда, ҳазор сол боз тағйир наёфтани асосҳои грамматикӣ забони тоҷикро ба гуфтаҳои рафиқ Сталин мисол меовард...». (67-68) Ў дар бораи

масъалаҳои забоншиносӣ ва махсусан имлои забони адабӣ чунин ибрази

назар кардааст: «...гурӯҳи дигар забони адабии ҳазорсолаи тоҷикро бо

ҳамаи меросҳои адабиаш тамоман инкор карда мехостанд дар асоси

забони кӯчагӣ забони «нави адабӣ» созанд ва ба он «забони нав»

грамматикаи аҷибу ғарибе ҳам тартиб диҳанд. Яке аз ин ҳуҷумҳои «чап»

ки вайро режими арақчиевӣ номидан мумкин аст, дар соли 1937, 1938,

1939 ташкил ёфта буд. Лоиханависони ин ҳуҷум дар зери пардаи

«забонро ба халқ наздик кардан» мехостанд, ки бо грамматикаи қисман

нав як «забони нави адабӣ» созанд. (1, 69-70)

Ҳамин тариқ соли 1956 аввалин бор чилди якуми китоби дарсии забони тоҷикӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии бо номи «Грамматикаи забони тоҷикӣ» аз чоп баромад. Ин асар аз бахшҳои овошиносиву сарфу наҳв иборат буда, дар он нахустин бор ба ҷои низоми ҳаштсадонокии забон низоми шашсадонокӣ ҷорӣ карда шуд. Аслан низоми ҳаштсадонокӣ низоми вазни шеърӣ тоҷикиро ба тартиб меовард ва он аз оғози ташаккули забони тоҷикӣ риоя мегардид. Соли 1973 китоби дарсии «Забони адабии тоҷик» чоп мегардад. Он соли 1982 бо таҳриру такмил дар ду чилд аз нав нашр шуд. Дар он бори аввал масъалаҳои овошиносӣ, вожагон, сарф ва наҳви забони тоҷикӣ дар як низоми муайяни илмиву методӣ баррасӣ карда шудааст.

Дастоварди асосии охири солҳои 80-уми садаи ХХ ба нашр расидани асари ҷамъбастии забоншиносони тоҷик Грамматикаи академӣ ё дурустараш «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» (1985-1989) мебошад, ки аз ду чилд ва се китоб иборат буд.

Ин грамматика давраи рушди дастурнависи забони тоҷикиро дар замони шӯравӣ ҷамъбаст намуда, мувофиқ бо рӯҳияи замони шӯравӣ ва бо тақлид ба дастурнависи забони русӣ таҳия шудааст. Дар таҳияи он мураттибон заҳмати зиёде ба харҷ дода, натиҷаҳои илмии бунёди ба даст овардаанд. Худи муаллифон оид ба истифода кардани таҷрибаи забоншиносии рус чунин менависанд: «Грамматикаи тасвирии нормативии забони русӣ соли 1952-1954 ва грамматикаи нави академии забони русӣ, ки сазовори мукофоти давлатии СССР гардид, соли 1982 чоп шуд. Муаллифон ва муҳаррирон бозёфтҳои илмии забоншиносони

точик таҷриба ва комёбиҳои илми забоншиносии советиро ба қадри имкон истифода карданд» (2, 3).

Аз таҳияи «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» қариб 35 мегузарад. Дар ин муддат забони тоҷикӣ ва сохтори дастурии он бо шарофати Истиқлол ба асли худ баргашт. Қоидаву меъёрҳои сунъии забон, ки мувофиқи талаботи замони шӯравӣ ба дастури забон ворид шуда буданд, аҳамияти худро гум карда моли таърих гардиданд. Аз тарафи дигар ин грамматика «Дар асоси материали фаровони забони адабии ҳозираи тоҷик таълиф ёфтааст» ва вазифаи «Грамматикаи академӣ» ҳаматарафа шарҳу эзоҳ додани ҳодисаҳои грамматикӣ забони адабии ҳозираи тоҷик мебошад.

Бинобар ин зарурати таҳияи дастури нави забони тоҷикӣ талаби замон аст. Он бояд на танҳо вазъи имрӯзаи дастури забонро тасвир кунад, балки вобаста ба талаботи замони Истиқлол қоидаҳо ва меъёрҳои дастуриро аз лиҳози таърихӣ бо нишон додани хусусиятҳои хоси онҳо аз давраи пайдоиш, такомул, ташаккул ва тағйироти шаклии онҳо то имрӯз инъикос намояд. Инчунин дар ин муддат дар таркиби истилоҳоти забоншиносӣ тағйироти кулӣ ба вуҷуд омада, ҷои истилоҳоти русиву байналмилалиро, ки ба таври фаровон ба тариқи ҳамгунсозӣ ба забони мо бор шуда буданд, истилоҳоти аслан тоҷикӣ гирифта истодааст. Танҳо, ба таври мисол истилоҳҳои фонетика – овошиносӣ, морфология – сарф, синтаксис – наҳв, суффикс – пасванд, префикс – пешванд, аффиксатсия – вандпазирӣ, грамматика – дастур, материал – мавод намунаи равшани ба таври бунёдӣ тағйир ёфтани истилоҳҳои забоншиносӣ мебошад.

Дастури забони тоҷикӣ танҳо фарогири қисмати суннати дастур – сарфу наҳв намебошад. Он бояд бахшҳои вожагон, вожашиносӣ, ибораҳои рехтаи фразеологӣ, матншиносӣ ва шояд таърихи дастурнависиро фаро гирад. Яъне навиштани дастури ҷомеи забони тоҷикӣ дар назар дошта шавад, ки фарогири тамоми ҷанбаҳои дастурнависӣ бошад.

Хулоса, масъалаҳои баҳсталабу баҳсбарангез дар дастури забони адабӣ моро водор месозад, ки барои таҷдиди назар ба ин масъалаи бисёр муҳими забонишиносии тоҷик бикушем. Ин кор танҳо бо таҳияи дастур аз тарафи як - ё ду муҳаққиқ муайяну ҷамъбаст намешавад. Ҳадди ақал дар қаламрави забоншиносии тоҷик ин масъала пеш аз ҳама дар байни ҳуди забоншиносон ҳамчун ихтисосмандони ин ришта баррасӣ шавад. Масъалаҳои, ки мавриди ғавру баррасӣ қарор мегиранд ба таври умумӣ ва пешакӣ чунинанд:

1. Ҳамгунсозии истилоҳоти забоншиносӣ. Ин масъала бо барҳурди забоншиносии суннатӣ бо сохторгароӣ ва вучуд доштани истилоҳоти гуногун барои ифодаи як мафҳум ба як масъалаи бисёр муҳиму мубрам табдил ёфтааст. грамматика – дастур...

2. Масъалаи номгузорӣ ва ҷобачогузории ҳиссаҳои нутқ. Дар масъалаи номгузорӣ ба ақидаи мо дастурнависии тоҷик, ки таҳти таъсири забоншиносии рус ё сохторгароёнаи рус қарор доштанд, нисбатан мушаххастар рафтор кардаанд. Масалан, шумора – теъдод, зарф – қайд ва ғайра. Дар масъалаи ҷобачогузории ҳиссаҳои нутқ дар забоншиносии суннатӣ 9 ҳиссаи нутқ (исм, сифат, замир, сифати нисбӣ, адад (шумора), феъл, қайд (зарф), пешояндҳо, нидо). Дар забоншиносии тоҷик аз даҳ ҳиссаи нутқ (исм, сифат, шумора, феъл, ҷонишин, зарф, сифати феълӣ, ҳиссачаҳо, пайвандакҳо, нидо) иборат аст, ки аз нобасомонӣ дар он хабар медиҳад.

3. Дар дохили ҳуди сарфу наҳви суннатӣ ва сарфу наҳви имрӯзӣ аз ба кадом баҳш дахл доштани баъзе категорияҳои дастурӣ то фарқ дар шумораи баъзеи онҳо тафовут дида мешавад. Ин тафовутро дар омӯхтани ибораҳо дар дохили сарф (бо исмҳо якҷоя омӯхтани ибораҳо) ва ба баҳши наҳв дохил намудани онҳо дар дастури сохторгароӣ мушоҳида менамоем. (7, 35-40)

Ҳамин тариқ, бо сабабҳои гуногун байни мардуми тоҷикзабон (марзбандиҳои давлативу сиёсӣ, тағйири алифбо, гусастагӣ ва пайдо шудани ноошноӣ ба дастурҳои суннатӣ, пешравиву тақлид ба

назарияҳои забоншиносии рус ва тақсимбандии дастур (овошиносӣ, маъношиносӣ, сарф, нахв) дар асоси ин назарияҳо, таҳияи грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик дар асоси забони тоҷикии асри XX ва ғ.) дар дастурнависӣ (на танҳо) тафовуту фарқиятҳо пайдо шудааст. Бинобар ин зарурати таҳияи «Дастури забони тоҷикӣ» масъалаи мубрами илми забоншиносии тоҷик гардида, ки дар таҳияи он бояд аз осори фаровони давраи пешин имрӯз намунагирӣ шуда, табақабандии дастур дар асоси меъёрҳои илмии санчидашуда сурат гирифта, таҷрибаи фаровони дастурнависии суннатӣ бо истифода аз таҷрибаҳои ҷаҳонии дастурнависӣ асоси фаъолияти илмӣ гардад.

Адабиёт

1. Айнӣ С. Оид ба вазъияти забоншиносии тоҷик//Мунтахаби асарҳои илмӣ. – Душанбе, Дониш, 2008. – С.70.
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Мухаррирони масъул: Ш.Рустамов, Р. Ғафоров. (иборат аз 3 ҷилд). Душанбе, 1982-86.
3. Давлатбек Хоҷаев, Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI. - Душанбе, 2013.
4. Мирзо Ҳасани Султон. Кухантарин дастури забони форсии тоҷикӣ дар сарзамини Чин. – Душанбе, 2018. – С. 35-37.
5. Нисорӣ, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ. Чаҳор гулзор. – Душанбе, 1998. – С.10
6. Раҷабов З. Аз таърихи афкори ҷамъиятӣ-сиёсии халқи тоҷик. – Сталинобод, 1959.
7. Шарифова Ф. Ҳамгунсозии дастур ва истилоҳоти забоншиносӣ.// Масъалаҳои вожагузинӣ ва истилоҳоти забони тоҷикӣ-форсӣ(маводи конференсияи байналмилалӣ).-Душанбе, 20015.-С 88-103.